

BAYER JÓZSEF:

„SZTÁLINIZMUS ÉS ANTIKOMMUNIZMUS” WERNER HOFMANN SZTÁLINIZMUS-KONCEPCIÓJÁRÓL

A szocializmus fejlődésének az a szakasza, amelyet politikai szótárunk a „személyi kultusz” időszakának nevez, gyakran volt már művészi és erkölcsi, politikai és ideológiai kritika tárgya, jóval ritkábban azonban a tudományos elemzésé. Már a korszak elnevezése körüli bizonytalanság és viták is jelzik, hogy sok tisztázatlan és homályos – többnyire történetileg is feltáratlan – kérdésbe ütközik az, aki e korszak problémáit és kihatását a szocializmus egész fejlődésére elvileg következetesen végig akarja gondolni.

Ismeretes, hogy számos marxista – Togliattitól Lukácsig – a „személyi kultusz” fogalmát *tudományos* szempontból elégtelenként ill. termékelenként vetette el, mert e kifejezés – a korszak egy szembeűnű, jellemző, de mégiscsak külsűdleges vonását kiemelve – többet fed el e korszak lényegéből, mint amennyit megmagyaráz. A „sztálinizmus” fogalma ellen viszont, úgy tűnik, még sokkal több ért szűl. Az a gyakori ellenvetés persze, hogy ez a kifejezés szintén egy ember nevéhez köt egy egész történelmi korszakot, nem egészen meggyűző, ha megfontoljuk, hogy itt nem a személy neve a fontos, hanem az, hogy – miként Hamlet őrüűt beszédében – van-e rendszer a nevével fémjelzett korszak politikai gyakorlatában, ami feljogosítana az -izmus toldalékra. Vannak azonban ennél sokkal nyomósabb érvek. A sztálinizmus fogalma – ha egyáltalán beszélhetűnk fogalomról ott, ahol a kifejezés ideológiai névértéke a döntű – közismerten az antikommunizmus jelszavává lett, melynek ideológiájában annál fontosabb szerepet játszik, minél homályosabb a tulajdonképpeni tartalma. A különbűzű antikommunista irányzatok ugyanis elűszeretettel azonosítják e fogalom révén a szocializmus lényegével annak egy történelmileg meghatározott alakját; sűűt, a hatalomgyakorlás bizonyos szélsűsűses formáinak párhuzamaiból kiindulva el-mossák a különbűsűsűt a „sztálinizmussal” azonosított szocializmus és egyéb „totalitárius” diktatűrák között.

Mindez tehát elég ok lenne a sztálinizmus fogalmának elvetésére. Az, hogy ki milyen fogalmat használ a korszak megnevezésére, ma inkább politikai állásfoglalás kérdésének látszik – tisztán tudományos szempontból tulajdonképpen mindegy volna, melyik elnevezést használjuk a sok közül

(mert nemcsak kettő van, vannak áthidaló és kitérő próbálkozások is¹). Feltéve persze, hogy adekvát *tudományos* tartalommal látják el.

E tekintetben bizonyára nem érdektelen megismerkednünk Werner Hofmann² (nyugat)német marxista gondolkodó felfogásával, aki megpróbált tudományos értelmet adni a sztálinizmus fogalmának. Ez azt jelenti, hogy elfogadta a közvéleménybe kitörölhetetlenül bevéssett „sztálinizmus” kifejezést, egyidejűleg kettős feladatra vállalkozva. Egyrészt kísérletet tett a Sztálin uralmával fémjelzett időszak (kb. 1928–1953) szovjet társadalmának gazdaságilag és történetileg megalapozott tudományos elemzésére, mégpedig azon elv alapján, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kell megérteni. Másrészt viszont magát az antikommunista ideológiát vette bonckés alá, bemutatta kliséit, feltárta ideológikus, a bornirtságig menő elfogultságait, tényleges funkcióját, és rámutatott súlyos következményeire a polgári demokráciákra nézve.

Hofmann az elsők egyike volt, aki tudományos lelkiismeretességgel és átfogó igényvel nyúlt a témához. Vitatható persze, hogy helyesen jár-e el, amikor a sztálinizmust és az antikommunizmust szinte reflexiós viszonyba helyezi egymással. Az antikommunista ideológia nyugatnémet változatának jellemzése során Hofmann kimutatta, hogy ez abból a torzképből táplálkozik, amelyeket a szocialista társadalmakról alkot, s hogy ez a torzkép – jól lehet bizonyos vonásait maga a sztálinista gyakorlat segített megrajzolni – független életet él tulajdonképpeni tárgyától, amelynek változásai hidegen hagyják. S ha tudományos hitele csökkent is ezért a szocializmus fejlődésével, ez kevésbé befolyásolja ideológiai hatását.³

Érdeklődésünkre tarthat számot az a mód is, ahogy Hofmann a „sztálinizmus” politikai gyakorlatának meghaladását és a szocialista társadalmak további fejlődését interpretálja. Rámutat ugyanis, hogy ezt az ellentmondásos folyamatot nem lehet a „desztalinizálás” és a „resztalinizálás” zsumalisztikai közhelyeiben felfogni. Éppenséggel arról van szó, hogy egy történelmi előképek nélküli új társadalom új mértéket és új minőséget tekintve miként keresi és találja meg a maga útját, hogy túllépve az átörökölt feltételeken, saját megteremtett új feltételeinek alapján továbbfejlődve külső formáiban is érvényre juttassa azt, ami kezdettől fogva lényeges tartalma.

Ez az alapállása persze nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy a szocializmus sztálini torzításait Hofmann a legélesebb kritikával illesse.

Hofmann sztálinizmus-konceptióját mindenekelőtt gazdasági és történelmi megalapozottsága tüneti ki, szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek jobboldalról a politikai hatalom szimpla morfológiája alapján (lásd a

totalitarizmus-elméleteket), baloldalról pedig abból kiindulva próbálják megragadni a „sztálinizmus” lényegét, hogy ellentmondást tételeznek fel egy közelebbről nem elemzett gazdasági alap és egy inadekvát politikai felépítmény között. A „Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion” c. művében, amely a Szovjetunió munkaviszonyainak, vagy talán helyesebben, termelési viszonyainak történeti-szociológiai elemzését tartalmazza, Hofmann alapvonalaisan már megelőlegezi későbbi, részletesebben kifejtett sztálinizmus-felfogását (a „Stalinismus und Antikommunismus” c. könyvében). A hivatalos szovjetológiával radikálisan szembe forduló művében már ekkor elvlasztja a szovjet társadalom magvát, lényeginek tekinthető jegyeit annak történetileg determinált átmeneti, különös formáitól, melyeket szerinte a szovjet társadalom – társadalmi-gazdasági előrehaladása mértékében – egyre inkább kinő. A mű érdekessége, hogy 1956-ban és egy olyan koncepció alapján íródott, amely prognosztizálta a XX. kongresszussal kezdődő változásokat, melyeket elemzése alapján szükségszerűnek tekintett.

A sztálinizmust Hofmann a szovjet „eredeti felhalmozás” társadalmi problémáiból, és különös történelmi körülményeiből eredezteti. A sztálinizmust itt úgy definiálja, mint a bolsevizmus egy különös válfaját, „az orosz bolsevizmus adekvát kifejezését a szovjettárság gyorsított szocialista iparosításának periódusában, a gazdasági elmaradottság és a világpolitikai elszigeteltség feltételei között.” (Id. mű 8. old.)

Hofmann kiindulópontja első látszatra az „ipari társadalom” neutrális – azaz az iparosítás társadalmi formájával szemben közömbös – koncepciójára emlékeztet. A „későn érkezett” országok iparosítása, mely korunk egyik döntő eseménye, mindenütt teremt szerinte bizonyos alaproblémákat, miközben a fejlődő országokban visszatérnek a nyugat-európai történelem kezdeti iparosítási stádiumának bizonyos drasztikus vonásai. Hofmann azonban hangsúlyozza, hogy az októberi forradalom nyomán kiépülő szovjet „munkatársadalom” számára az általános út egy specifikus változata nyílt meg. Először is a szovjet iparosítás mint az egész tárgyalt időszak döntő eseménye, egyidejűleg szociális és nemzeti harci programmá vált, miközben összevetése csupán az iparosítás ama típusával jogosult, mely egy tradicionális kispaszti társadalom autochton fejlődésén nyugszik, nem pedig egy kívülről – akár tőkeexport, akár európai telepések által – bevitt fejlődésen. A régi „kultúrnépek” gazdasági rendje pedig eleve meg van terhelve olyan tényezőkkel, mint a magas és gyorsan növekvő népesség, a hagyományos társadalmi rend szívós ellenállása, a mezőgazdaság és vele a kistermelés nyomasztó túlsúlya, és a termelők árutermelés-előtti mentalitása, ame-

lyek mind az iparosítás kerékkötőinek bizonyulnak, és megnövelik az erre irányuló politika nehézségeit.

A forradalom marxista vezetői számára – írja Hofmann – az a marxizmus tétele, hogy minden új társadalom az őt megelőzővel szembeni haladó voltát a termelőerők kifejtésének magasabb fokával bizonyítja, sűrűn gyakorlati posztulátummá vált, mielőtt az orosz forradalom egyedül maradt egy ellenséges környezetben. A bolsevikok teljesen tisztában voltak az előttük álló feladatok roppant horderejével, amelyek megoldása kezdetben még több alternatívát kínált.

Hofmann szerint az iparosítás gazdasági feltételeinek döntő kérdése az, hogy – jóllehet technikailag nem kell mindent előlről kezdeni – a mai nagyipar eredményeinek átvételéhez nemzeti tőkefelhalmozásra, valamint egy ennek megfelelő munkásság megteremtésére van szükség. E két összefüggő folyamat egyidejű megoldását Marx óta „eredeti tőkefelhalmozásnak” nevezik a közgazdaságtanban. E probléma előtt a szovjet rendszer sem térhetett ki, bárhogy nevezze is el. Mint Hofmann írja, a bővülő nemzeti gazdaság megteremtése és egyidejűleg nagy munkástömegek eloldozása a földtől az ipar számára, nem mehet végbe a túlnyomóan kisüzemileg szervezett országokban anélkül, hogy mélyreható változásokat ne idézne elő magának a munkának a szervezetében, ami végül is a kistermelés kereteinek szétrobbantásához vezet. A változás mindenekelőtt a mezőgazdaságot érinti, amelyet *mindenáron* olyan helyzetbe kell hozni, hogy táplálni tudja az ipari termelők növekvő tömegét, akiknek ellátása attól kezdve a piactól függ, s egyidejűleg alapanyagot szolgáltatson az ipar számára. Egy bizonyos ponton ezért – önálló fejlődést feltételezve – a kisparaszti alap elkerülhetetlenül konfliktusba kerül a nagyipar céljával. E konfliktus megoldásának azonban különböző megoldásai lehetnek. A latifundiumok felosztásával a kisparaszti között a bolsevikok az egyik lehetséges utat eleve elzárták maguk előtt. A második alternatíva a NEP politikája volt, melynek lényege, hogy a parasztság spontán differenciálódása és egy új, a piacra termelő nagyparasztság kifejlődése révén jussanak el a szükséges agrártermékek előállításához. Ez is jelenthette az iparosítás egy lassúbb változatának alapját, amennyiben a szomszagos, a város és a falu kölcsönösen egymás keresletét bővítő egyensúlyán nyugszik. Ez az egyensúly azonban a húszas évek végén felbomlott, ill. a város és a falu cseréjének körforgalmában olyan dugók keletkeztek, amelyek stagnációt idéztek elő, sőt valódi válsággal fenyegettek (ld. a tömeges munkanélküliséget). A harmadik út a szövetkeztetés, amely

a spontán kezdemények túlzott vontatottsága után, az erőltetett iparosítás elhatározását követően erőszakosan ment végbe.

A kollektivizálás lényege Hofmann szerint a mezőgazdaság alávetése volt az állami akkumuláció feltételeinek. A kényszer alkalmazása – amely hamarosan az ipari munka szervezetében is általánossá vált – azon a szükségserűségen alapult, hogy a tőkeakkumuláció forrásait csak belső erőkből, mindenekelőtt a munkaerőnek, a teljes nemzeti összmunkának az iparosítás célja szolgálatába állításából teremthették elő. Ahhoz, hogy a gazdasági kényszer logikája működésbe lépjen, szükségesnek bizonyult előbb a gazdaságon kívüli kényszer tömeges alkalmazása, ami mindenekelőtt egy drákói munkajogban fejeződött ki, amely alól még a „nevelési diktatúrát” gyakorló igazgatási apparátus sem volt kivétel.

Mindezt azonban megelőzte az az elsődleges döntés, amely azután lezűkítette a további választások körét, és döntően meghatározta a további eseményeket, hogy – miként Hofmann írja – az ipari társadalomban rejlő összes mefisztofeleszi lehetőséget teljes kifejlődéséhez segítse és a végsőkig kiélelje. A Sztálin-frakció győzelme a pártban, valamint a bal- és jobboldaliak, a kivárási-elmélet két alternatívájának kikapcsolása – egyik a várakozás a külső körülmények segítségére (Trockij tézise a permanens forradalomról) másik a belső akkumulációs erők megérésére (Bucharin elmélete a mezőgazdaságból kiinduló iparosításról) – egybeesett a *minden áron és a legrövidebb idő alatt* történő iparosítás elhatározásával.

A gazdaságon kívüli erőszak szükségessége teremtette meg a „hatalom-termelés” motívumát s ezzel – minthogy nem ütközött egy demokratikus, alulról jövő, intézményesített ellenőrzés ellenállásába, az ország sajátos történelmi feltételei folytán – a hatalomra orientálódásnak azt az excesszusát, amelyet Hofmann a sztálinizmus lényegének tekint.

A *Stalinismus und Antikommunismus* c. könyvében Hofmann abból a dilemmából indult ki, hogy jóllehet a sztálinizmus kifejezés közszájon fogorog, és az önkény, erőszak, dogmatizmus és egyéb keserves dolgok homályos képzeteivel kapcsolódik össze – a tényállás tudományos kutatása még a kezdeteken sem jutott túl, megmaradt a fogalomnélküliség, a „harangok alakatlan zúgása” (Hegel) szintjén. Ennek két fő oka szerinte az, hogy egyrészt a szocialista országokban – miközben azon vannak, hogy gyakorlatilag megszabaduljanak tőle – nem ismerik el azoknak a társadalmi-hatalmi viszonyoknak az általános jellegét, amelyek lehetővé teszik, hogy az általános szocialista alaprenden belül egy különös társadalomszerkezetről beszéljünk. Nyugaton viszont előszeretettel azonosítják a szocializmust annak sztálinis-

ta formájával, csökkentve ezzel a kihívás veszélyességét, és a fasizmussal szemben támadt ellenérzéseket így próbálva meg átirányítani egy történelmi tendenciájában és társadalmi tartalmában gyökeresen különböző társadalmi rendre.

A sztálinizmust Hofmann a szocializmus felé tartó átmeneti társadalom belső és külső viszonyainak *szélsőségesen hatalomra orientált* rendjeként határozza meg. Általános jellegének megértése érdekében Hofmann először is újradefiniálja a *hatalom* és az *uralom* fogalmát, amelyeket a polgári politológia egyáltalán nem különböztet meg. Az uralom a társadalom egyik részének intézményesen biztosított haszonélvezete a másik része felett, amely lényegében a kizsákmányoláson, mások munkája eredményeinek egyoldalú elsajátításán nyugszik. Ez elemi *társadalmi-gazdasági* tényállás, nem pedig politikai – mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, valamint jogi, katonai, politikai intézmények biztosítják. A hatalom viszont csupán általános társadalmi fölény kifejezése, amely a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekben mutatkozhat meg, s tartalmát egyrészt különös formái, másrészt a társadalmi uralomhoz való viszonya szabja meg. Az uralom szociális alapviszony, míg a hatalom a társadalmi kapcsolatok területén játszódik le; tehát a társadalom fenomenológiájához tartozik, a társadalmi rend tudatosan alakított részéhez. Az, hogy a hatalomgyakorlás formáinak uralmi jellege van-e vagy sem, csak abból az általános társadalmi célból határozható meg, amelyet a politikai és egyéb hatalmi eszközök szolgálnak. Mármost Hofmann szerint a proletárdiktatúra olyan hatalmi rend, amely tartalmilag, de nem szükségképpen formája szerint különbözik az uralmi rendtől. Naív elképzelés lenne ugyanis azt gondolni, hogy egy nem uralmon alapuló hatalom formáinak enyhébbnek kell lennie egy uralmi jellegű hatalomgyakorlásnál. A politikai hatalom átörökítése mindig a legjobb eszköznek bizonyult arra, hogy megtartsák egy osztály uralmát. Egy szocialista állam azonban – még sztálinista funkcionárius változatában is – radikálisan kizárja a társadalmi hatalom továbbadásának ilyen kontinuitását. E kérdésről – amelyet Hofmann döntőnek tart a szovjethatalom tartalmának meghatározásában – már korábbi művében is azt írta: a funkcionáriusok kicserélhetők, és semmilyen záloggal nem rendelkeznek hatalmi jogaik korlátlan biztosítására. „A szovjet társadalom differenciált, nem megosztott... A hatalom végső forrása anonim marad, miként a köztulajdon, amelyen nyugszik. Minden hatalom levezetett, pusztán felhatalmazás, az állam vezetőinek jogait is végső soron a feladat specifikus jellege korlátozza... A hatalom transzparenssé válik, nem önmagából, a társadalmi elnyomás eszközei feletti rendelkezés pusztán tényszerű-

ségéből igazolódik, hanem a végcél szolgálatában való használatának szankcionálásából, és abból, hogy e végcél a kormányzottak követendő célnak ismerik el. A hatalmat a végcél, amelynek funkciójaként lép fel, időben is korlátozza, mindig ráveti árnyékát végességének posztulátuma. A szovjet-hatalom léte tehát lényege szerint előfeltételezi osztályhatalomként való nemlétét...” (Id. mű 526. old.)

Miután az uralom és hatalom megkülönböztetésével tisztázta a szovjethatalom alapvető különbségét egy pusztán a politikai hatalomra koncentráltó totalitarizmus-mítosz feltevésével szemben (amely elvonatkoztat a hatalom gazdasági alapjától és társadalmi tartalmától), Hofmann a továbbiakban hangsúlyozza, hogy *a sztálinizmust konkrét történeti jelenségként kell megérteni*, mert csak így juthatunk el meghaladásának feltételeihez is.

A sztálinizmus mint történeti jelenség alapját Hofmann szerint *az az alapvető ellentmondás* képezte, amely *a jövő társadalmának marxista tana és megvalósításának konkrét történelmi feltételei között* feszült.

Hofmann ezért az immanens kritika útját járva, először a proletárdiktatúra klasszikus tanát elemzi, megkülönböztetve az átmeneti társadalomra vonatkozó elvi jellegű megállapításokat azoktól a konkrét történelmi elvárásoktól, amelyek az áttörés feltételeire vonatkoztak, s amelyek szerinte nem igazolódtak be. (Ilyen az államhatalom *erőszakos* megdöntésének elve, a forradalomnak a gazdaságilag legfejlettebb országokban és egyidejűleg történő lezajlása.) Miután Hofmann korrekten ismerteti a proletárdiktatúra tanát, hangsúlyozza, hogy az esetleges történeti jellegű elvárások meghatározták a proletárdiktatúra funkcióinak fontossági sorrendjét, amelynek természetesen az átmenet egészen más történelmi feltételeivel módosulniok kellett.

Az a tény, hogy az orosz forradalom – a leggyengébb láncszem elve alapján – elmaradott országban ment végbe, valamint, hogy egyedül maradt, és ellenséges külső környezetben kellett konszolidálódnia, a proletárdiktatúra funkciói közül *a kifelé irányuló védelmi funkció súlyát óriásira növelte*. És ez nemcsak visszahatott a belső elnyomó funkcióra – elég a diverzánspszichózisra, az „ostromlott erőd”-mentalitásra gondolni –, hanem a pozitív építő feladatra is, a termelők önnevelésére nagy feladataik ellátása érdekében. A külső támadástól való félelem – ami rövidesen igazolódott – az önfenntartás parancsa, amelynek attól kezdve minden döntést alávetettek, megkövetelte, hogy a gazdasági elmaradottságot *a lehető leggyorsabban* küzdjék le – mindazzal együtt, amit ez az új társadalom belső viszonyai számára jelentett.

Az erre irányuló politikai döntést nemcsak a NEP válsága és a belpolitikai feszültségek növekedése, hanem a nemzetközi légkör rosszabbodása, a Szovjetunió növekvő nemzetközi elszigetelődése is motiválta. Hofmann számos történelmi példát hoz fel annak illusztrálására, milyen külső feltételek mellett zajlott le a tervidőszakra való áttérés, az angol-szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok megszakításától a kínai kommunisták vereségéig. Ezeket az eseményeket közvetlenül követte a XV. pártkongresszus, amelyen kizárták a trockista ellenzéket és meghozták a határozatot a gyorsított iparosításról és a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Hofmann összefüggést lát a nácizmus németországi konszolidálása és háborúra való készülődése – melynek iránya felől a müncheni egyezmény után nem lehetett semmi kétség – valamint a politikai tisztogatások csúcspontja között is. A háborús fenyegetettség-tudatra jellemző lehet Sztálin ismert mondása: „ötven-száz évvel el vagyunk maradva a fejlett országok mögött. Ezt a távolságot tíz év alatt be kell futnunk. Vagy megbirkózunk ezzel, vagy felmorzsolnak bennünket.”

A szélsőségesen felgyorsított iparfejlesztésre irányuló döntéssel a szovjet rendszer számára azonnal felmerültek egy keletkezőben lévő ipari társadalom összes gondjai. Valamennyi döntés az idő nyomása alatt állt. Az a kényszerűség, hogy a mezőgazdaságot az iparosítás eszközei eredeti felhalmozásának szolgálatába állítsák – a gyenge ipar ezt még nem tudta maga előteremteni – a parasztgazdaságok erőszakos kollektivizálásához vezetett, és megadóztatásuk drákói szigorral biztosított rendszeréhez, amely lényegében egészen Sztálin haláláig fennmaradt. Ehhez járult az az óriási feladat, hogy tucatnyi millió, korábban félbarbár viszonyok között élő, félig analfabéta embert megismertessenek az ipari civilizáció követelményeivel, kiképezzék őket, és megtanítsák arra a munkafegyelemre, amelyet a széles termelési kooperáció szabályozott, egymással összefonódó tevékenységei megkövetelnek.

Az alapvető aránytalanság a gazdasági-társadalmi kiinduló feltételek és egy olyan állam követelményei között, amelyre az a feladat hárult, hogy előbb még létrehozza a termelők hatalmának társadalmi bázisát, együttesen a szocializmus-előtti feladatok megoldásával járó áldozatokkal, megkövetelte a *kényszer* szükségességét. Ez egy katonai mintára szervezett utasítási hatalom kiépüléséhez vezetett. Mint Hofmann írja, „egy olyan ország szociálisan légüres terében, amely még semmi volt, de a legrövidebb időn belül valamivé akart válni, kifejlődött egy igazgatási funcionáriusság, amely belsőleg tagolt, amely lefelé széleskörű teljhatalommal bír, egyúttal fentről

szigorúan felügyelik, és sokféleképp járszalagon vezetik; összetételében instabil és mindegyre áttisztogatott, el van látva anyagi előnyökkel, mintegy kiegyenlítésül a *megbízotti hatalommal* együttjáró személyes bizonytalanságért; egy önmagában semmiképpen sem zárt társadalmi *szolgálati elit* ez, amelynek történelmi feladata abban állt, hogy *nevelési diktatúrát* gyakoroljon azok felett a termelők felett, akiket magának a szovjethatalomnak kellett még előbb nagyban kinevelnie.” (Id. mű 36. old.)

Az orosz történelem bizonyos sajátosságai is hozzájárultak az így létrejövő politikai szerkezet jellegzetességeinek kialakulásához. Hofmann azonban e sajátosságokat lényegében csak negatíve, bizonyos nyugat-európai történelmi folyamatok (mint pl. a reformáció, a humanizmus, a felvilágosodás, a politikai és gazdasági liberalizmus, a parlamentarizmus stb.) hiányaként fogalmazza meg. (Ennyiben hűtlenné válik saját alapelveéhez, miszerint minden társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni.) Számításba veszi az illegalitásba szorított bolsevik párt bizonyos politikai jellemzőit is, pl. az auteriter vezetés tendenciáját, a hivatásos forradalmár káderek kiképződését, mint a sztálinista politikai stílus előzményeit. Különösen hangsúlyozza a munkáspárt abszolút primátusát a gyenge szakszervezetek felett a forradalom előtti Oroszországban, miáltal a vezetés tömegek általi ellenőrzésének széleskörű lehetőségei jelentősen beszűkültek.

Mindezek az előzmények azonban nem jelentették Hofmann szerint a „sztálinizmus” fatális kikerülhetetlenségét. Az elemzett körülmények ugyan a társadalmi erőszakosság irányába hatottak, és „a mértéktelenségig fokozták egy megszilárdulatlan, tapogatózó átmeneti társadalom abnormitásait, szétszúvva az engedelmesség és belátás, a fegyelem és a kezdeményezés, a parancs és az ellenőrzés művészi egyensúlyát, amelyre Lenin a vezetők és vezettek viszonyában mindig törekedett.” Mint Hofmann elemzéseinek lezárásaként írja, „a szovjet államra és szerveire a maga elé kitűzött feladatok természetéből fakadóan a kényszerfunkciók nagy mértéke hárult, miközben hiányoztak a hatalommal élés jelentős társadalmi és intézményi korrektívumai, ahogy azok differenciáltabb társadalmakban történetileg kifejlődtek.” A kényszer iránti szükséglettel azonban – írja Hofmann – csupán a sztálinizmus előfeltételét neveztük meg, nem pedig magát a sztálinizmust. Egy fatális történelmi determinizmusnak való behódolást jelentene, ha a sztálinizmus hatalmi túlkapásait a körülmények kikerülhetetlen eredményének tartanánk. „A sztálinizmuson sokkal inkább a hatalomnak azt a mértéktelenségét (Exzess) kell értenünk, amelyet nem indokoltak a „nevelési diktatúra” feladatai, amely nem volt objektíve „szükségszerű”. A sztálinizmus

lényege minden kérdésnek a hatalom szempontja alatt, az akartnak az érvényesíthetősége szempontjából való eldöntése. A sztálinizmus *a hatalom* specifikus *opportunizmusa* a proletár társadalom általános alapjain. Társadalmi feltétele *a vezetők relatív önállósodása* saját, egyelőre gyengén fejlett társadalmi bázisukkal szemben. A proletáriátus kinyilvánított diktatúrája így hosszú időre egy *helyettes diktatúra* jellegét öltötte, amelyben az államhatalom *elidegenülten* lép szembe saját társadalmi hordozóival.” (1d. mű 38–39. old.) A sztálinizmus keletkezési okai és lényege után Hofmann a sztálinizmus „fenomenológiáját” vizsgálja, azaz azokat a társadalmi-politikai és ideológiai jelenségeket elemzi, amelyekben szerinte a sztálinizmus megnyilvánul. Ezek közül itt csak a legfontosabb politikai vonásokat ismer-tetjük.

Elsőként Hofmann a demokratikus centralizmus torzulását és a vezetők ellenőrzése elvének a megsértését tárgyalja. Lenin a demokratikus centralizmus két pólusának arányát egészen másként képzelte el, mint ahogyan azt a sztálini korszakban megvalósították. A tömegek széleskörű bevonását az igazgatásba és főként az ellenőrzésbe annál fontosabbnak tartotta, minél fejletlenebbek ezirányú képességei és tapasztalatai. Sztálin alatt viszont a döntési hatalmat a vezetők egyre szűkebb körére koncentrálták mind a pártban, mind a tömegszervezetekben, és nyílt vagy burkolt kooptáció útján töltötték fel soraikat. A helyi és regionális képviselői szerveket leértékelték, a népi ellenőrzés különféle formáit úgy építették le, hogy beillesztették az államigazgatásba. Az alulról jövő kontroll hiánya megváltoztatta a vezető funkcionárius típusát is – a lenini néptribunus helyére egy kvázimilitarista jellegű alvezérségi rendszer lépett, amely lefelé önkényesen lépett fel, míg felfelé igyekezett megegyezni az őt felügyelő szervekkel. Árulkodó e tekintetben Sztálin mondása: „három-négyezer ember alkotja pártunk tábournoki karát. Harminc-négyezer középszintű parancsnok a tisztikart. Végül 100–150 ezer pártvezető alkotja mintegy a párt tiszthelyettesi karát.”

A bürokráciát azonban nem tekinthetjük uralkodó, hanem csak végrehajtó testületnek, egy olyan szolgálati elitnek, amely alá volt rendelve a politikai hierarchia valóban kezdeményező részének.

A hatalom megosztásának az a módja, amely a pártnak a kormányzattal szembeni vezető szerepében, ill. a párt és állami szervek párhuzamosságában mutatkozik meg, Hofmann szerint az orosz fejlődés történeti sajátosságai-ban leli magyarázatát: hiányzott az állam és a társadalom szövetése és a polgárság szellemi és gyakorlati önállósulása. Hofmann rámutat arra az el-

lentmondásra, ami ebből alkotmányjogilag fakad – az állampolgári jogok pl. az állammal szemben érvényesek, de nem a párttal szemben, amely pedig szintén hatósági funkciókat gyakorol. Így fordulhatott elő, hogy ha valakit kizártak a pártból, ezt rendszerint állampolgári degradálása is követte. A viszonya a kormányzathoz, s ezzel együtt az állampolgár viszonya a párt-hoz Hofmann szerint máig a marxista államelmélet tisztázatlan kérdése.

A párt és a szakszervezetek viszonyának kérdése túlon túl ismert ahhoz, hogy itt részletezni kelljen. Elég utalni Lenin és Trockij nevezetes szakszervezeti vitájára, és arra, hogy Sztálin végsősoron a szakszervezetek államosításának trockiji programját valósította meg. A legsúlyosabb torzulások azonban Hofmann szerint *a szövetségi politikában* zajlottak le. Első helyen itt az erőszakos kollektivizálást és annak végzetes politikai következményeit említi. Ez vezette be a szervezett polgárháborúnak azt az állapotát, amely hamarosan az egész társadalomra kiterjedt, és a tömeges kényszermunka és a terrorperek szélsőségeiben csúcsosodott ki. Ennek igazolása volt az osztályharc éleződésének sztálini tézise, amellyel *a polgárháborús módszereket megengedhetlenül tartós állapotá általánosították.* – írja Lukácsra hivatkozva Hofmann. A szövetségi politika torzulásának további eleme a társadalmi mozgalmak vezetésének igénye a kommunisták részéről az egész világon, ami oda vezetett, hogy még akkor is küzdöttek a szociáldemokrácia ellen, amikor már rég a közös ellenség, a fasizmus ellen kellett volna összefogniuk. Végül a népi demokráciák fejlődésében is Sztálin haláláig megoldatlan ellentmondás maradt a szocializmus fejlődésének egy „szervesebb” útja, a társadalmi szerkezetnek a szövetségi partnerekre tekintettel lévő, lassúbb ütemet megengedő átalakítása, valamint a szovjet példához igazodó, monolitikus sztálinista modell erőltetése közötti feszültség.

A *nemzeti kérdéshez* való viszony tekintetében Hofmann a következőkben látja a sztálinizmus torzító hatását: 1. a belső nemzetiségi politika bizonyos erőszakos vonásai, 2. a más országok kommunista pártjainak jelentős mértékű irányítása a Komintern idejében, gyakran a szovjet hatalmi politika igényei szerint, 3. a II. világháború után az új szocialista államokhoz való viszony, amely oly kevéssé engedett önálló utakat, hogy ez Jugoszlávia esetében szakításhoz is vezetett.

Hofmann elemzései különösen plasztikusak a sztálinizmus szubjektív következményeinek leírásában, amelyek a berendezkedett hatalomhoz való elidegenült viszony termékei. Így pl. a sztálinista bürokrata típusáról írja: „A sztálinizmus alapvonása, a hatalom opportunizmusa, megismétlődik a hatalom képviselőinek opportunizmusában. Az intézményes kontroll és a

szabad kritika kikapcsolása, a vezetők és vezetettek eleven kapcsolatainak megszakadása, és a hatalom hordozóinak relatív önállósodása a vezetők mindig szükséges ellenőrzését egymás közötti felügyeletté változtatta át, amely óhatatlanul a hatalmi harc formáját öltötte.” A párttisztítás eszközeit gyakran a személyes rivalitás fegyverévé tették, mégpedig minden szinten. Ennek terméke a mindenkori pártvonalra felesküdt, problémátlan és skrupulusoktól nem gyötört sztálinista funkcionárius típusa, aki „az önfeláldozásig odaadó az ügy iránt, és ennek megfelelő kíméletlenséggel bocsátkozik a személyes harcokba. Szeizmográfikus érzékenységet fejleszt ki a hatalmi viszonyokban végbemenő változások iránt, és ideológiai védetségre törekedve, szellemileg önállóan és gyakran személyes érzület nélküli. (Id. mű 56–57. old.) Ezt az opportunizmust lényegében rákényszerítették a tömegekre is, akiktől annál inkább követeltek meg demonstratív, rituális hitvallást az ügy mellett, minél hiteltelenebbé vált az infantilis propaganda. Ennek eredménye egy fitogtató aktivizmus lett, amely együttjárt a gyanakvással mindazokkal szemben, akik kevésbé mutatkoztak készségesnek. Az opportunizmus mindkét válfaja Hofmann szerint végsősoron annak az igazhitűnek a kispolgári típusára jellemző, akinek annál fontosabb a parancsok betű szerinti végrehajtása, s annál jobban igényli is e parancsot, minél közömbösebb számára az ügy maga.

Hofmann kiter az elidegenedés kérdésére is, ami sokáig élénk vita tárgyát képezte a humán értelmiség körében. Szerinte az új társadalom nemcsak átörökölte az elidegenedés számos elemét, de a sztálinizmus hatalmi excessusai még fokozták is bizonyos formáit. Ennek oka, hogy „az állam mint egyoldalúan követelő – és gyakran kiszámíthatatlan – büntető hatalom a társadalmi élet minden területét áthatotta”. Az elidegenedés viszonya főként a politikai terrorban és következményeiben, a félelem és kölcsönös bizalmatlanság légkörében kulminált. E tekintetben volt a sztálinista diktatúra összevethető – és összetéveszthető – tartalmilag alapvetően különböző más típusú diktatúrákkal. Mint Hofmann írja, „a sztálinizmusban az emberi elidegenedés tovább működő formái hosszú ideig elhomályosították az új társadalom objektív tartalmát.” (93. old.)

Mindez azonban nem vezethet félre a korszak maradandó történelmi teljesítményei felől. Első helyen az egész ország iparosítását említi Hofmann, ami maga után vonta az egész társadalom átalakítását. Ez utóbbi nemcsak elnyomorodott muzsikok tucatmillióinak az átvezetését jelentette az ipari civilizáció nivójára, hanem a korábban kettős elnyomás alatt szenvedő nők számára is megteremtette a fejlődés új lehetőségeit. A kultúrforradalom

eredményeként pedig egy félig analfabéta népesség a legrövidebb időn belül „a művelődés egy új történelmi eszményének hordozójává lett”. (94. old.) Maga a marxizmus e folyamatban, minden torzítás ellenére, Hofmann szerint a felvilágosodás történelmi szerepét vette át. Végül a Szovjetunió helytállása a második világháborúban, a faszimusz leverése döntő érv az új rendszer mellett: „ne feledjük el – írja Hofmann – hogy ez a nép, melyet súlyosan nyomasztott egy történelmi áldozati nemzedék (Opfergeneration) óriási terhe, nagy társadalmi reménységét foggal-körömmel védelmezte a második világháborúban. Micsoda életerővel kell bírnia nyilvánvalóan egy ilyen rendszernek, amely még történelme legsötétebb éveiben is ilyen erőket tudott felszabadítani!” (94. old.)

A sztálinizmusnak Sztálin halálával és különösen a XX. kongresszussal kezdődő felbomlását Hofmann a „marxizmus reneszánszának” reményteli perspektívájából elemzi. A sztálinizmus felbomlása szerinte saját természetéből következett: cél-opportunizmusa alá volt vetve a célok megváltozásának. Ennek történelmi feltételei közül elsőként azt emeli ki, hogy lezárult az iparosítás első foka, lejárt a preszocialista feladatok megoldásának óriási történelmi penzuma. Fokozatosan az intenzív iparosítás problémái kerülnek az előtérbe: a beruházások racionalitása (a pusztá kapacitásbővítés helyett), a termelékenység növelése, az iparszerkezetnek a fejlettebb iparágak javára történő átalakítása, a termelési és fogyasztási javak termelésének megváltozott arányai stb. A külső feltételekben is döntő változások érlelődtek meg: megtört a korábbi elszigeteltség, a szocializmus világrendszerré vált: nemzeti sajátosságainak érvényesülése pedig mindinkább a partneri viszony problémáit vetette fel az egyoldalú vezetés igénye helyett. Az „elrettentés egyensúlyának” megteremtésével létrejöttek a békés egymás mellett élés politikájának feltételei. Aktív külpolitikai szerepvállalás, a nemzeti felszabadító mozgalmakhoz való pozitív viszony stb. mind új helyzetet eredményeztek.

Mindezek lényeges ösztársadalmi változásokhoz vezettek. Hofmann első helyen említi a munkaviszonyok jellegében végbemenő áttörést: a munka társadalmá, az ipari fejlődéshez idomult termelők egyszerűen kinőnek a nevelési diktatúra szűk csizmájából. A kényszer alkalmazásának szükségletével párhuzamosan csökken az önkényig fokozott fegyelmezés a munka világában. A termelés differenciáltabb feltételei növelik a gazdasági és erkölcsi ösztönzés szerepét. Megrövidült a munkaidő, fokozatosan előtérbe kerülnek a jóléti intézkedések (lakásépítkezések, fogyasztói cikkek termelése stb.). A szakszervezeteket újra emlékeztetik érdekvédelmi és gondos-

kode funkcióikra, és felelevenítik a vezetők alulról történő ellenőrzésének különböző formáit.

A közélet megújulási tendenciái is ellentmondanak a sztálini gyakorlatnak: a „proletárdiktatúra” átalakulása „népállammá”; a népképviselői szervek törvényhozói és ellenőrzési funkcióinak megnövekedése; törekvés a hatósági jogkörök decentralizálására, a testületi határozatok elvének, a funkcionáriusok választásának és visszahívhatósága elvének érvényesítésére, a pártban a belső demokrácia és a kollektív vezetés elvének hangsúlyozása, a népi ellenőrzés szerveinek kiépítése stb. Ezek a fejlemények – jóllehet hatásuk csak hosszabb idő távlatában mérhető – Hofmann szerint „nem igazolják azokat a nézeteket, hogy a szocialista országokban egy privilegizált értelmiség, egy zárt funkcionáriusság, egy ellenőrizetlen bürokrácia új szociális uralkodó réteggé vált volna. A közfunkciókhoz való hozzáférés kibővülése, a választott funkcionáriusok felelősségének és cserélhetőségének helyreállítása, az általános támadás a bürokratizmus és az adminisztratív túlkapások ellen, egy szakszerű és alulról jövő ellenőrzés és kritika intézményes biztosítása, együttesen a képzési rendszer általános nyitásával és egy új széles értelmiség megteremtésén való fáradozás – mindez megmutatja, hogy merre tart a fejlődés, a vezetők akarata szerint is: az egykori kedvezményezett rétegeket visszavezetik egy áttekinthető (transparent) teljesítményi társadalom általános viszonyaiba.” (Id. mű 107. old.)

Befejezésül, az új társadalom történelmi tendenciájáról írva, Hofmann hangsúlyozza, hogy „a beállt változások ma már nem értelmezhetők csupán a sztálinizmus leépítéseként”. Inkább olyan új tartalmakhoz való előretörésről van szó, amelyekhez nincsenek előképek. E folyamat különösége, hogy először visszalépésnek tűnik már meghaladottnak vélt fejlődési fokokhoz. Így pl. az anyagi érdekelttség, általában az áruterelés eszköztárának alkalmazása látszólag visszalépés a pénz és csere nélküli szükségletkielégítés kommunista elvéhez képest. „Hasonlóképp, amikor az államot a társadalmi öngazgatás magasabb fokára kellene átvezetni, most a parlamenti élet erősítésén, a választói rendszer javításán és azon fáradoznak, hogy helyreállítsák a törvényhozó szervek bizonyos önállóságát a korábban mindenható végrehajtó hatalommal szemben, tehát egy bizonyos visszatérés mutatkozik a hatalommegosztás elvéhez, amelyet korábban meghaladottnak nyilvánítottak. Ugyanígy, a jog elhalálásának tendenciája helyett a kommunizmus felé tartó társadalom most saját jogállamiságának megteremtésén fáradozik. (Id. mű 124. old.) Végül „a biztosított dogmák üvegházi légkörében felnövekedett értelmiséget” is kiteszik a tágabb környezet kihívásának, és olyan szel-

lemi küzdelmekben kell helytállniok, amelyeket korábban már eldöntöttek vélték. „A *visszanyúlás általi előrehaladás dialektikája* (kiem. tőlem, B.J.) működik itt, egy elmulasztott történelmi penzum feldolgozása, amelyet csak azáltal haladhatunk meg, hogy teljesítjük” – írja Hofmann. (Id. mű 124. old.)

Ez a visszanyúlás azonban félreértéseket szül a folyamat valódi tartalmát illetően. „Nyugaton a liberalizálás az ott megszokott, természetesnek tekintett életrendnek tett engedménynek látszik, engedménynek a nyereség és a szerzésvágy, a privát jólét és az ennek megfelelő állam iránt – és legfőképpen korunk valamennyi polgárjoga közül a legelső: a fogyasztás joga iránt. Ilyen mércével mérve valóban mindennek, ami nyilvánvalóan nem „liberalizálás”, „resztalinizálásnak” kell tűnnie...” (Id. mű 125. old.)

A változások természetesen nem egyenesvonalúak, hiszen ellentétes hatások eredői. Egyfelől a visszatérésnek a társadalmi érintkezés meghaladottnak vélt formáihoz a már elért történelmi pozíciók feladásának kellett látszania. Másfelől viszont „a korábbi nyomás megszűnése olyan erőket is felszabadított, amelyek nemcsak e nyomástól, hanem attól az egész rendtől is meg akartak szabadulni, amelyben az működött. (Id. mű 125. old.) A társadalmi reform számára ugyanakkor nem álltak rendelkezésre olyan kész minták, – mondja Hofmann – amelyekhez folyamodhattak volna. A feladat elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nem a visszatérés valami torzítatlan eredeti mintához, amely érintetlenül megőrződött volna a sztálinista burok alatt, hanem az újrakezdés. Mint Hofmann írja: magukat a mércéket kellett megtalálni, és a sztálinizmus és a marxizmus szétválasztása korántsem volt olyan egyszerű folyamat, amelynek eredményét eleve biztosítani lehetett volna. Ezért az összmozgásban kilengések vannak, de a valódi irány nem ezekben a szélsőségekben van, sokkal inkább egy megújított, a jelenkori viszonyokra adaptált marxizmusban, amelyet a tudományos szocializmus klasszikusai csak egészen általános körvonalaiiban képzelhettek el. (Id. mű 126. old.)

Hofmann ezért elutasítja a konvergencia-elméletet, amely a szocialista társadalom fejlődését a Nyugathoz való közeledés mércéjével méri. Szerinte ellenkezőleg, az új társadalom annál inkább el fog távolodni a nyugati típusú társadalomtól, minél inkább kifejleszti belső potenciáit, s ezáltal azt, ami számára lényeges, formáiban is kifejezésre juttatja. A társadalmi érintkezés külső formáiban ugyan nagymértékű hasonulás mehet végbe, ez azonban végső soron csak annál inkább előtérbe helyezi a két társadalmi rendszer tartalmi különbségét.

A nyugati „szovjetológusok” alapvető tévedése – írja Hofmann – hogy a számukra idegen társadalmi rendet mindig éppen adott állapotában, s nem dinamikus fejlődésében, immanens lehetőségeire nézve vizsgálják. Ezért mindig a valóság mögött kullognak. „Ma azonban nyilvánvaló, hogy az itt vizsgált társadalmi formáció lényege történelmi potencialitásában van megalapozva, és ez azt jelenti, hogy a holnap realitásában. A szovjet társadalom potencialitása azonban mindig szocialista, nem pedig sztálinista jellegű volt.” (Id. mű 126. old.)

A fentiekből láthatóan inkább Hofmann felfogásának korrekt ismeretetésére, mint kritikájára törekedtünk. Konceptiójának erényei és gyengéi egyaránt kétszeresen polemikus jellegéből fakadnak – szerzőjüknek egyidejűleg kellett az antikommunista klisékkel és bizonyos újbaldali leegyszerűsítésekkel vitáznia. Hofmann nyilvánvalóan nem mindig tudott eleget tenni annak az általa hangoztatott elvnek, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni: helyenként maga is a nyugat-európai fejlődés mércéit alkalmazza. Mégis érdeme, hogy legalább törekedett erre, és hangsúlyozta ezen elv fontosságát a teljesen történetietlen, gyakran csupán felszínes politikai morfológiára építő megközelítésmódokkal szemben. Fontos érdemének tekinthetjük azt is, hogy figyelme nem szűkült a politikai felépítmény viharaira, – jóllehet a „sztálinizmust” maga is egyfajta torzult politikai gyakorlatként határozza meg – hanem elemzi a „munka társadalmának” központi elemét, a munkaviszonyok alakulását a legágabb értelemben. Mégis, épp ezért több figyelmet érdemeltek volna azok a konkrét társadalmi-politikai küzdelmek a húszas években, amelyek végülis eldöntették a politikai fejlődés további irányát. Ugyanez mondható el Sztálin személyes szerepéről, amiről a személyi kultusz fogalma elleni polémia ellenére sem szabadna megfeledkezni. Hofmann persze nem történeti művet írt, hanem egy szükségképpen elnagyolt, „általános” szociológiai koncepciót fejtett ki. Felfogása, mint a probléma egyik első átfogó megközelítése, hazájában mindenképpen pozitív irányban hatott. Egyrészt alapjaiban rendítette meg a „sztálinizmusról” alkotott antikommunista klisék tudományos hitelét széles intellektuális körökben, másrészt a baloldali szocializmus-kutatást a gazdasági és társadalomtörténeti megalapozottság, a szocialista fejlődés konkrét történelmi és társadalmi sajátosságainak vizsgálata irányába ösztönözte.

Jegyzetek

1. Így pl.: Ellenstein a „sztálini jelenség”-ről beszél; a „sztálinizmus” kifejezést azért utasítja el, mert történetileg „a burzsoázia találmánya”, ideológiai és politikai harci eszköze, amely a sztálini üldöztetéseket magának a szocializmusnak a szükségszerű következményeiként értelmezi. L. Histoire phénomen stalinien. Paris, 1975.
2. W. Hofmann (közgazdász és szociológus, 1920–1969.) főbb művei: „Wohin steuert die Sowjetwirtschaft? 1955; Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion Frankfurt/M. 1956; Gesellschaftslehre als Ordnungsmachtg. 1961; Die säkulare Inflation 1962; Ideengeschichte der sozialen Bewegung des XIX. und XX. Jahrhunderts, 1962; Sozialökonomische Studentexte, Bd. 1–3. 1964–1966; Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts, Frankfurt/M. 1967 (az 1970-es negyedik kiadásból idézünk); Universität und Ideologie 1968; Abschied vom Bürgertum 1969.
3. Minthogy a továbbiakban terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk az antikommunizmus kritikájával, röviden utalunk e fejezet tartalmára. Hofmann a torzítások három jellegzetes formáját elemzi: 1. a saját (polgári) gondolatvilág és tapasztalatok rávetítését az ellenfél elméletére és gyakorlatára (tehát egy inadekvát mérce kritikátlan és történelmietlen alkalmazása); 2. a két nagy rivális társadalomfelfogás és társadalmi rendszer *tartalmi, szociális* ellentétének átfordítása az együttélés *politikai formáinak* ellentétévé; 3. a belső társadalmi konfliktusnak külpolitikaivá való átértelmezése. Ezáltal nyer az antikommunizmus társadalompolitikai funkciót: a polgári társadalmat negatív összetartó erővé, a szellemi élet megrendszabályozásának és a „szociális fegyvelésnek” az eszközévé válik.